

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 5/2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Юр'єва К. А., д-р. пед. наук, проф. (Харків)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Нестеренко Н. П., канд. пед. наук, доц. (Харків)
- Терещенко В. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Степаненко М. І., д-р філол. наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 25 жовтня 2018 року)

У 41 **Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.** — Харків: ХІФТ, 2018. — Вип. 5. — 117, [1] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
----------------------------	----------

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО У ВИМІРІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ Й НАУКИ (ДО 240-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА)	5
---	----------

Лідія Лисиченко, Тетяна Лисиченко БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО	6
--	---

Ірина Богданова ВПЛИВ ХАРКІВСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 20–40 РОКІВ ХІХ СТ. НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ	10
---	----

Олена Маленко УКРАЇНСЬКА «СЕНТИМЕНТАЛЬНА» ЛЮБОВ ЯК ЕСТЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ І ЛІНГВОМЕНТАЛЬНИЙ ДОСВІД (ЗА ПОВІСТЮ «МАРУСЯ» ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА)	14
---	----

Марцин Світлана, Полозова Олена ХУДОЖНЬО-МОВНА ВЕРСІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ВБРАННЯ В ТЕКСТАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА	21
---	----

Наталя Нестеренко ОСОБЛИВОСТІ ВІДБИТТЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ УЯВЛЕНЬ В ОПОВІДАННІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «МЕРТВЕЦЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ»	30
--	----

Анатолій Новиков Квітка-Оснoв'яненко і театр	38
--	----

Анатолій Поповський НАРОДНОРОЗМОВНА ПРАВОЧИННА ЛЕКСИКА В ОПОВІДАННІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ- ОСНОВ'ЯНЕНКА «ПЕРЕКОТИПОЛЕ»	44
---	----

Любов Умрихіна РЕАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У КОНСТРУКЦІЯХ ІЗ ФОРМОЮ ІМПЕРАТИВА (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА)	47
--	----

Ангеліна Ганжа МЕДІАРЕЦЕПЦІЯ ДОЛІ Й ТЕКСТІВ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА: ВІД МЕДІАПРОДУКТУ ДО МЕДІАКАНОНУ	55
---	----

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ЛІНГВОКОМПАРАТИВІСТИКА. ЕТНОЛІНГВІСТИКА	61
--	-----------

Володимир Борисов НАУКОВА РОЛЬ ДАВНІХ ГРАМАТИК У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ	62
--	----

як слідувало, тут же із **сторожів** найняв двох, щоб від його лавки не відходили через усю ніч, і вернувся на квартиру. Тепер не ходи до лавки, щоб той бездільник не зробив тобі якого худа. Там є **калувні**. [2: 311]. Аж поцілував його, що відвів від нього таку **біду** і заздалегідь сказав про таку **напасть** [2: 311]. «Я і сам жалкував, побачивши тебе у такій **нужді**» [2: 313] тощо.

Таким чином Квітка-Оснoв'яненко в оповіданні «Перекотиполе» вперше в художній прозі творчо використав своєрідний шар правничої лексики, яка побутувала в тогочасному живому народному мовленні (*калувні, ськати, мати пеню, допрос писати, свідитель*) і традиційному діловодстві судочинства (*земський суд, каторга, справник, острог, поняті*) Слобожанщини XIX ст., відтворивши реальні картини життя трудового й злочинного світу місцевого населення, і сприяв утвердженню й збагаченню української юридичної термінології, яка й донині перебуває в стані її нормотворчого удосконалення в умовах суверенної України.

І хоч змінюються історичні епохи, реформуються правочинні системи, проте не зникає злочинний світ грабіжництва, жорстокості, убивства, і від початку існування людства й до сьогодні не вироблено тих профілактичних засобів, щоб унеможливити розвиток цього антигуманного явища в цивілізованому світі. Ця проблема як для Г. Ф. Квітки-Оснoв'яненка, так і для сучасного суспільства була і є болючою й нагальною. На жаль, у засобах масової інформації України працює констатація про здійснення злочинних фактів і послаблена увага до профілактичних заходів та удосконалення суворих дієвих законів щодо злочинців. В українському суспільстві врешті-решт усі громадяни мусять суворо дотримуватися конституційних і правових норм законодавства і нести сувору персональну відповідальність за їх порушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Зубков С.* Перший прозаїк нової української літератури. *Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Вибрані твори.* К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1988. 328 с.
2. *Квітка-Оснoв'яненко Григорій.* Вибране. К.: Державне видавництво художньої літератури, 1961. 527 с.

УДК 811.161.2'36:161.26

Любов Умрихіна

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

РЕАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У КОНСТРУКЦІЯХ ІЗ ФОРМОЮ ІМПЕРАТИВА (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА)

Статтю присвячено аналізу синтаксичних конструкцій із формою імператива, представлених у мові творів Г. Ф. Квітки-Оснoв'яненка, щодо втілення в них рис релігійності як основи духовної етносвідомості українців.

Ключові слова: імператив, імперативне речення, релігійна семантика, вокатив, вигук-речення, комунікат.

REALIZATION OF THE RELIGIOUS PERCEPTION OF UKRAINIANS IN THE CONSTRUCTIONS WITH IMPERATIVE FORM (THE CASE OF H. F. KVITKA-OSNOVYANENKO'S WORKS)

The article is devoted to analysis of the constructions with imperative form from the point of religiosity as the basis of spiritual (the Case H. F. Kvitka-Osnovyanyenko's Works).

Key words: *imperative, imperative sentence, religious semantics, vocative, exclamation sentences, communicator.*

Мовна спадщина першого українського прозаїка Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1778–1843), у творах якого зазнала буття вся багатобарвна палітра тогочасної народно-розмовної стихії, є невичерпним джерелом вивчення національного характеру українців. Саме в явищах живої народної мови максимально відбиваються етноментальні риси її носія. Звернення до мови Квіткиної прози, що й сьогодні чарує читача своєрідним народним колоритом, дозволяє виявити особливості тісного взаємозв'язку нестримної духовної енергії українського народу й створеної ним палітри вербальних унікалій. До сьогодні не втрачає актуальності вивчення синтаксичного шару творів зачинателя прози передшевченківської доби з метою дослідження зовнішнього оформлення найтонших порухів української душі у вигляді різноманітних граматичних засобів, які послужили врешті-решт основою уніфікації літературної мови українців.

Із огляду на вияв однієї з найголовніших рис української ментальності — релігійності заслуговують на увагу широко представлені у творах митця мовленнєві формули релігійної семантики. Характеризуючи релігійність як специфічну рису української ментальності, М. Костомаров писав: «Український народ — глибоко релігійний народ у якнайширшому розумінні цього слова. Чи так, чи інакше склалися обставини його життя, чи таке, чи інше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність: це неминуче виходить із його поетичного настрою, яким відрізняється його духовний склад» [9: 26]. Будучи виразниками християнської культури, характерною ознакою якої є спрямованість на Бога, українці створили цілу систему висловів, за допомогою яких звертаються до Всевишнього.

Мета розвідки — проаналізувати конструкції із формою імператива, за допомогою яких апелюють до Бога, й описати їх як форми вербального відтворення релігійності українців у прозових текстах Г. Квітки-Основ'яненка.

Прикладом звернення українців до Бога за різних життєвих ситуацій є численні ілюстрації із творів письменника, як-от: *А після цього не будемо журитись, що нам Бог милосердний не пошлеть терпіти, і, перехрестившись, скажемо: «Господи! навчи мене, грішного, як сповнять волю твою, святую!» — то й побачиш, що опісля усе гаразд буде (1: 51); Дай, Господи милосердний, щоб ти там знайшов свою Марусю! (1: 126); <...> каже собі нищечком: — Господи милосердний, дай моїй дочечці доброго чоловіка; не за мої гріхи, а за її добрість пошли їй щастя (1: 82); Сей <Трохим > усе терпить і мовчить та дума: «Донеси мене тільки, Господи, додому (1: 410); Господи милостивий! прийми мою душу!.. Жіночко... діточки... тату... (1: 417).*

Наведені ілюстрації демонструють широку сферу функціонування імперативних конструкцій релігійного спрямування в мовленнєвому просторі українців. Про це свідчить різноманітне семантично-ситуативне наповнення відповідних структур, що пов'язано з необхідністю вираження особистісних пріоритетів, установлених у конкретний життєвий момент. У висловленні прохань, звернених до Бога, українці виявляють щирість віри як у питаннях релігійно-духовного характеру

(А після цього не будемо журитись, що нам Бог милосердний не пошлеть терпіти, і, перехрестившись, скажемо: «Господи! навчи мене, грішного, як сповнять волю твою, святу!» — то й побачиш, що опісля усе гаразд буде (1: 51), Господи милостивий! прийми мою душу!.. Жіночко... діточки... тату... (1: 417)), так і в більш прозаїчних буденних ситуаціях (Сей <Трохим > усе терпить і мовчить та дума: «Донеси мене тільки, Господи, додому (1: 410), що дозволяє почасти констатувати наближення висловлень релігійного змісту до репрезентантів ужитково-побутового рівня комунікації.

Вище наведені приклади апелювання людини до Бога становлять висловлення, представлені на граматичному рівні у вигляді імперативних речень із чітко означуваним констигуентом у формі імператива, або дієслова наказового способу другої особи. Ця спеціалізована граматична форма призначена для вираження дії, на виконання якої мовець скеровує конкретного адресата мовлення. Засобом імператива мовець актуалізує певний комунікативний намір, пов'язаний із власним волевиявленням, спрямованим на адресу конкретного реципієнта щодо виконання останнім бажаної дії або отримання від нього бажаного процесу чи стану.

Побудова речень вище представленого змісту цілком відповідає традиції синтаксичного моделювання висловлень подібного комунікативного спрямування. Для вираження описаної інтенції граматичною системою української мови передбачено використання імперативних речень, центральним структурним елементом яких є дієслово наказового способу другої особи. Повідомлення про намір отримати реалізованою бажану ситуацію, стимульовану до здійснення засобом імперативного висловлення, може супроводжуватись звертанням, яке вказує на адресата повідомлення.

Причини узвичаєного звернення до Бога в імперативі, передусім — використання другоособової форми, дослідники пов'язують як з історичними витоками християнського віровчення (у Новому Заповіті Бог як проста людина людською мовою намагається знайти в кожному основу для його наближення до Бога [13: 226]), так і з особливостями розвитку граматичного устрою української мови (раніше семантика поваги граматично не передавалася [12: 76]). До того ж зазначають, що саме така форма апелювання до Всевишнього є виявом особливої приязності, довірливості, невимушеності звернень українців до духовних сил [8: 122], інтимізації стосунків [12: 76; 8: 122].

Важливим для обумовлення валідності імперативної форми також є урахування фактору адресата в структурі мовленнєвої ситуації, його інтерпретація з позицій мовця як носія певної культури, рецепція ролі Бога як сприймача певного посилу в фідеїстичній комунікації загалом й українській зокрема. У традиційній культурі українців комунікація з Богом постає у вигляді мовленнєвих актів звернення до адресата, яким є Боголюдина Ісус Христос із усіма притаманними йому можливостями надлюдини. Християнство дозволяє відчуті безпосередній доступ до Бога, який чує людину. Християнська молитва, зокрема, передбачає присутність Бога Живого. У цьому суттєва відмінність християнства, наприклад, від буддизму, де віряни, медитуючи, уявляють якесь безособове надбуття, у якому занурюються й розчиняються. Українці ж як християни вважають Бога живою особистістю, яку можна осягнути, доторкнутися через молитву. Глибока віра в Бога дозволяє українцеві-християнинові під час такої комунікації відчувати себе в єдиному з ним ситуативному просторі.

Для українців характерним є ставлення до Бога як до Небесного Батька, який безмежно любить нас, чує і допомагає. Тож не дивно, що в мовних формулах, зокрема, молитовного характеру, адресант свідомо використовує імперативну форму,

придатну для обслуговування традиційного комунікативного акту в соціальній міжособистісній взаємодії, як, наприклад, у ситуації спілкування батьків та дітей.

Прикладом стандартного функціонування імперативних конструкцій у сфері апелювання один до одного старших та молодших представників українського родинного кола є численні ілюстрації із творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, як-от: *Так сумовавши, у неділю гукнув на Галочку: «Давай, дочко, швидше обідати»* (1: 368); *Кажі, доню, усе, що знаєш; я послухаю і розсуджу меж вами, чи до діла твої речі* (1: 378); *Випий, доню, води тришки... або ляж на печі... або чи не хоч, онде молошна каша, учорашня, з'їж трошки* (1: 312); *Тепер слухай мене, Марусю: не раз тобі казав, що дівкою тобі зоставатись не можна* (1: 368); — *Говори!* — *каже Наум.* — *А знаєш ти, голово, що батько лучче бачить твоє щастя, чим ти? Ти молода, дурна! Лягай же, дівко, спати; завтра будеш старіша, чим сьогодні, а від того умніша* (1: 87) — батьківські імперативи в різноманітних комунікативних виявах (від прохання, поради чи настанови аж до категоричного наказу); *Матусенько, ріднесенька, рибочко, голубочко, перепілочко! Не зопиняй же мене* (1: 298); *І вже сього, мамо, не кажи* (1: 299); *Давай, тату, кошту; піду по другим городам, запримічати, де як поводитись* (1: 432); *Матіночко, ріднесенька! Не віддавай мене заміж* (1: 301); *Не сердься, моя мамочко, рибочко, перепілочко, зозулечко! Прости ж мене!* (1: 3120); *Не жди мене, мамо!* (1: 313); *Таточку, голубчику, соколику, лебедіку! Матінко моя ріднесенька! Утінко моя, перепілочко, голубочко! Не погубляйте свого дитяти; дай-те мені, бідненькій, ще на світі пожити! Не розлучайте мене з Василечком. Не держіть мене як дочку <...>* (1: 84); *Таточку!.. Матінко!.. а підійдіть до мене!* (1: 112) — прохання й благання (супроводжувані різноступеневою інтенсивністю вияву емоцій і почуттів) до батьків із боку дітей, оформлені також у вигляді імперативних конструкцій.

Побудова речень аналізованого змістового типу, у якому волевиявлення щодо здійснення бажаного спрямоване на адресу конкретного реципієнта з метою отримання від нього бажаного процесу чи стану, цілком відповідає традиції синтаксичного моделювання висловлень подібного комунікативного спрямування. Для вираження описаної інтенції граматичною системою української мови передбачено використання імперативних речень, центральним структурним елементом яких є дієслово наказового способу другої особи. Повідомлення про намір отримати реалізованою бажану ситуацію, стимульовану до здійснення засобом імперативного висловлення, може супроводжуватись звертанням, яке вказує на адресата повідомлення.

За спостереженнями О. Л. Даскалюк, «сама ситуація мовного волевиявлення передбачає наявність особи мовця та особи адресата <...> Причому мовець перебуває ніби за кадром мовленнєвої ситуації, а на його присутність вказує лише імперативна граєма, за якою у мові закріплено (як основний) такий зв'язок із позамовною реальністю: *Я (мовець) наказую (прошу, застерігаю, дозволяю тощо) тобі (адресатові) виконати / не виконати (продовжувати виконувати чи перестати виконувати) дію, яку Я (мовець) вважаю необхідною (доречною, припустимою) у цій ситуації*. Другоособова форма дієслова наказового способу акумулює всю функціонально-семантичну своєрідність мовного волевиявлення: мовець через імператив передає своє вольове спрямування на здійснення змін (чи припинення їх — у випадку з прохінгом) через залучення до виконання свого наміру адресата мовлення. У такому разі особи адресата мовлення й виконавця каузованої дії збігаються [5: 91–92].

Аналізований фактичний матеріал вказує на облігаторність уживання звертань в імперативних конструкціях релігійного спрямування, що передають звернення до Бога. В. Васильченко пов'язує використання божественного імені з відображенням «уявлення носіїв міфологічної свідомості про магію імені. Вимовляючи божественне ім'я, архаїчна людина уявляла свою причетність у такий спосіб

до найвищої сили (небесного світу), свій зв'язок з нею, вірила, що заручається їхньою підтримкою». Релігійні номени *Бог, Господь* відомі ще з давніх вірувань. Після хрещення Київської Русі дохристиянська релігійна лексика наповнюється новим змістом, а форма залишається незмінною.

Упродовж тривалого періоду у вітчизняному мовознавстві звертання розглядали як слова, формально не пов'язані з членами речення (Ф. І. Буслаєв, Д. М. Овсяннико-Куликовський, О. М. Пешковський, О. О. Шахматов та ін.). Уперше визнавши наявність граматичного зв'язку кличного відмінка з реченням, О. О. Потебня започаткував ідею формального включення звертання в структуру речення через семантичну й позиційну співвіднесеність. Відтоді мовознавці розглядають звертання не як таке, що прилягає до речення, а як таке, що має певну діяльність у реченні, тому стоїть не поза ним, а в ньому [14: 101]. О. О. Потебня звернув увагу на вияв найтіснішої семантичної і граматичної взаємовідповідності звертання в структурах із другоособовою формою дієслова. Важливим є виявлення найдавнішого походження особливої форми кличного відмінка для називання імені Всевишнього. Йдеться про особливу звукову форму, створену через перенесення наголосу на початок слова: *Господь* (форма називного відмінка) — *Господи* (форма кличного відмінка) [14: 101].

На сьогодні прийнято вважати звертання, виражене за допомогою кличного відмінка, засобом комунікативного оформлення речення-висловлення, спрямованим на те, щоб спонукати співбесідника слухати [16: 406]. Функціонування кличного відмінка в імперативних конструкціях вважають центральною ланкою функціонування кличного відмінка взагалі [3: 187], оскільки первинною функцією кличного відмінка є семантико-синтаксична функція адресата вольової дії — потенційного суб'єкта дії [3: 189], що підтверджують й автори «Теоретичної морфології української мови» [4: 77].

У досліджуваних висловленнях релігійного змісту особа названого адресата виражена у вигляді звертання, або вокатива (за новітньою термінологією, запропонованою й обґрунтованою М. С. Скабом), — комунікативно важливого елемента речення, синтаксично ізольованого, зокрема, і засобом традиційно прийнятих пунктуаційних норм. Проте специфічність і нестандартність як для імперативної комунікативної ситуації виявляється в тому, що потенційним виконавцем бажаного виступає особа фактично не реального (фізично не присутнього під час комунікації), а уявного адресата, яким є Бог, надії і сподівання на якого щиро покладає адресант-українець.

Нетиповий контекст використання вокатива почасти зумовлює нестандартність оформлення відповідних синтаксичних конструкцій. Так, помітною ознакою деяких із них є відсутність принципового відокремлення вокатива від загальної канви синтаксично структурованого повідомлення. Йдеться про особливості використання правил капіталізації в разі передачі окличного інтонування звертання як виділеної частини синтаксичної структури (*А після цього не будемо журитись, що нам Бог милосердний не пошлеть терпіти, і, перехрестившись, скажемо: «Господи! навчи мене, грішного, як сповнять волю твою, святую!»* — *то й побачиш, що опісля усе гаразд буде* (1: 51), *Господи милостивий! прийми мою душу!.. Жіночко... діточки... тату...* (1: 417). Як видно з прикладів, після звертань у формі кличного відмінка *Господи!*, *Господи милостивий!* використано малу літеру, що відповідає пунктуаційному правилу відокремлення вигуків у реченні. Подібне пунктуаційне оформлення спостерігаємо у прикладах використання вигуків у реченні, як-от: *Аж ось у обідню пору рушили з церкви. Батечку! що народу, а що й панів!* (1: 273); *Хороми зараз знайшла, увійшла у них.*

Господи! що тут робити! (1: 274); *Ох, лищечко! коли ж я туди настигну?..* (1: 275); *Тут до них і вийшов Левко... Мати Божа! чи се ж він?* (1: 264). А от у разі використання звертань, які називають особу реального співбесідника, фізично присутнього під час акту комунікації, оформлення речення супроводжене абсолютним дотриманням традиційних пунктуаційних правил: *Батечку, голубчику! Не віддавайте мого Левка...* (1: 260).

Досліджуване явище наводить на думку про семантичне наближення звертання до вигука у разі номінації Бога — адресата волевиявлення, що одночасно є й потенційним виконавцем. Показовим при цьому є факт безпосередньої позиції імператива відносно до звертання, яке репрезентує особу співрозмовника, до якого мовець адресує своє волевиявлення. Ця тенденція наптовхує на роздуми про ідею граматично-семантичного злиття звертання й імператива, що може бути зумовлене комунікативною потребою вираження палкого особистого бажання стосовно його здійснення. Релігійний стан свідомості мовця стимулює оформлювати відповідні послання — результат мовленнєвого вияву надзвичайного емоційного насаження думки — у вигляді певних формул релігійно-магічного спрямування, що набувають ознак мовлення релігійного-ритуального характеру, які можемо спостерігати у разі безперервного промовляння частин молитви.

За висновками М. С. Скаба, «залежно від змісту, який мовець вкладає у висловлення, і від того, якого ступеня апеляції прагне надати мовець своєму мовленню, він буде по-різному здійснювати членування фонетичного ланцюга на фрази, по-різному інтонувати його на частини тощо. У писемній формі мови це виявлятиметься в різному пунктуаційному оформленні тексту» [15: 64]. О. О. Потєбня ж відзначав узагалі здатність енергії живого народного мовлення порушувати пунктуаційні межі. Він помітив, що всупереч правилу «відмежовувати комою кличний від присудка (*сира земле, розступися*) і не відмежовувати називний, відстань у живому мовленні між цими відмінками і присудком однакова» [14: 101].

Про відносність граматичних меж, можливість мовних явищ утворювати перехідні зони функціонування свідчить явище переважного поповнення вигуків завдяки іменниковій базі, а саме засобом кличного відмінка. «Оскільки він у типових випадках поєднується з найближчою йому за семантикою грамею дієслова — наказовим способом, то і форми наказового способу, як і кличний становлять найтипівший дієслівний резерв, з якого формуються вигуки. Як і кличний, форми наказового способу здатні утворювати односкладні речення, виражати різноманітні емотивні відмінки. Усе це разом — за сприятливих семантичних умов — робить можливим перетворення цих дієслівних форм на вигуки» [3: 192].

Результатом трансформації імперативних речень, у яких актуалізовано звернення до Бога за допомогою предиката-імператива в поєднанні з вокативом, є фразеологізовані вигуки-речення типу *Господи поможи!, Не дай Господи!, Господи не приведи!, Дай Господи!, Боронь Боже!, Дай Боже!, Боже поможи!, Крий Боже!* Це особливий тип реченнєвих утворень — нечленовані слова-речення, які відрізняються своєрідним фонетичним оформленням, непроникністю, однонаголошеністю, відтворюваністю, ізольованістю [4: 378]. Т. А. Коць називає їх вигуковими конструкціями [10: 57], А. С. Шатілова кваліфікує як спонукальні еквіваленти речення, виражені фразеологізованими зворотами [17: 82], О. М. Куза вважає вигуково-модальними релігійними фразеологічними одиницями [11: 107]. Незважаючи на те, «що вигуки не безпосередньо, а лише опосередковано співвідносяться із судженням, бо вони позначають не позамовні ситуації, а передають тільки емоції та почуття мовця, які стосуються цих ситуацій» [4: 374], деякі з них не абсолютно втратили семантичні зв'язки зі своїми вихідними повнозначними словами,

які мають поняттєву основу, й віддалено співвідносяться з вихідним судженням. Такими є вище наведені зразки народнорозмовного фразеотворення.

Духовне життя народу завжди було плідним ґрунтом для творення стійких мовних одиниць, покликаних виконувати роль своєрідних мовних оберегів. За релігійним переконанням представників української етнокультури, промовляння подібних стійких сполук у певних ситуаціях сприяє запобіганню біди. Тому часто фразеологізованим вигукам релігійної семантики як обов'язковому, навіть магічному, елементові мовленнєвого акту дозволено переривати повідомлення й виконувати роль вставних компонентів. Наприклад: *Діточки без доглядання, у бідності, у нищєті, без науки, без усього помруть або — не дай Боже! — бездільниками стануть* (1: 89) — висловлювання бажання-перестороги, проєктоване на майбутню ірреальну ситуацію; *От Василя мені жалчіш, що — не дай Боже! — чи не пропав він із тілом, із душею* (1: 124) — висловлювання бажання-побоювання щодо можливої ситуації, здійсненої ще до моменту мовлення.

Глибоко віруючи в магічну силу слова, побожні українці можуть надавати перевагу омовленню сакральних формул замість повного озвучування негативно оціненої ірреальної ситуації, імовірно здійснення якої викликає почуття остраху й занепокоєння:

— *А не дай Боже, як... — сказала Маруся та й притулилася до Василєвого плеча; і не доказала, і боїться зглянути на нього.*

— *Не доведи до того Боже! — аж скрикнув Василь і аж злякався, подумавши, про що Маруся йому тільки нагадувати стала* (1: 73).

На допомогу вищої сили сподіваються, звичайно, і в ситуації побажання здійснення позитивно оціненої ситуації. Якщо бажання мовця щодо здійснення/нездійснення певної ситуації орієнтовано на іншу особу, висловлення може набувати характеру побажання-благословення: *Та, сеє кажучи, поклонилась губернаторові тричі у ноги, як закон велить перед весіллям, і поцілівала його руку, і відходячи сказала: — Зоставайтеся же здоровенькі! нехай вам Бог віддасть за усе те добре, що ви нам зробили! Дай Боже, щоб ні вам, ні діточкам вашим не лучилося такої напасті терпіти і щоб зроду не знали судящих! — Так, усе молячи Бога, і пішла з Левком* (1: 289). Як засвідчує приклад, у разі комунікативної ситуації прощання етикетні фразеологізовані конструкції функціонально-семантично наближаються до молитовних формул, що підтверджує автор, постпозитивно характеризуючи мовленнєві дії героїні.

А от у культово-обрядовій сфері мовленнєві формули благословення є обов'язковими словесними елементами виконання ритуального дійства, наприклад:

— *Господи Ісусе Христе, сине Божий, помилуй нас!*

— *Амінь тому слову! — крикнули старости.*

<...>

— *Благословіть цей чесний і важний хліб у піч посадити!*

— *Боже благослови!*

— *У другий раз.*

— *Боже благослови!*

— *У третій раз.*

— *Тричі разом, Боже благослови!* (1: 292).

За висновками дослідників етноспецифіки проведення весіль, зокрема, на Слобожанщині, «звичайні етикетні фрази українців у весільному контексті набувають нового, сакрального, значення» [6: 94]. «Сакральні формули узаконують проведення весілля, їх виголошення має на меті досягти прихильності Божественних сил, сприяти створенню нової сім'ї, відволікти увагу недобрих сил, відвести зурочення від молодих, з'єднати небесне й земне начала, передати

прийдешнім поколінням стереотипні форми поведінки під час ритуалу. У таких формулах сконденсовано розуміння Бога як втілення добра, що може наділяти здоров'ям, щастям, багатством, довгим віком, плідністю» [6: 98].

Особливим благоговійним трепетом позначено виголошення обов'язкових сакральних фраз під час проведення найголовнішого християнського свята — Великодня: *Покуштовавши її бережно, щоб крихот не розсипати під стіл, усяк перехрестивсь і сказав: «Спасибі Богу милосердному! Дай Боже і на той год дїждати!»* (1: 94). Батько, будучи головою родини, висловлює не просто побажання щодо здійснення ситуації в майбутньому, а виконує обов'язкову частину Великоднього ритуалу, звертаючись до Бога за допомогою традиційно прийнятих мовних формул-кліше.

Релігійність українців сформувала в них надзвичайну доброзичливість, що яскраво відображають етикетні мовленнєві послання. Приклади фіксують виявлення ознак такої рису етноменталітету в позитивно орієнтованих побажаннях-привітаннях, як-от: *Добрідень, дівчата. Боже вам помагай!* (1: 69); *Боже вам помагай! з понедїлком будьте здорові!* (1: 274); *Дай Боже вам вечір добрий* (1: 100); *Дай Боже вам день добрий!* (1: 314); *Дай Боже день добрий! З недїлею будьте здорові* (1: 445). У цих комунікатах мовленнєвого етикету (відповідно до термінології І. І. Слинька, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянської [16: 294]) реалізовано звернення до Бога також засобом імперативно-вокативного поєднання. Чуйні, не байдужі до чужої долі, українці бажать іншій людині допомоги від Усевишнього так само, як і собі. Тому обмін етикетною інформацією позначений обопільністю спрямованих бажань до передбачуваного виконавця магічних дій. Комуніканти легко пізнають загальнонародні знаки мовленнєвого етикету й миттєво відгукуються на них засобом зворотнього послання, як-от:

— *Добрідень, дівчата. Боже вам помагай!*

— *Спасибі! Нехай і вам Бог помага!* — казали йому ув один голос дівчата (1: 69);

К а н д з ю б а. Дай Боже день добрий! З недїлею будьте здорові.

О д р к а. Спасибі, будьте і ви здорові (1: 445).

Загалом аналіз фактичного матеріалу засвідчує високу продуктивність висловлень релігійної семантики, зокрема, тих, що виражають звернення до Бога засобом імперативно-вокативного поєднання, у мовленнєвому просторі українців. Репрезентуючи християнсько-релігійний світогляд, вони становлять важливу частину мовленнєвого багатства народу. Ці особливі етнолінгвітичні моделі вербалізації духовного начала навічно закарбували основи гармонійної взаємодії етнічної особистості з навколишнім світом.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабич Н.* Сила Божа в народній фразеології. *Урок української.* 2002. № 2. С. 28–29.
2. *Васильченко В.* Мова: Побажайте решті, чого хочете собі. URL: <https://uain.press/language/v-yacheslav-vasylchenko-mova-pobazhajte-reshti-chogo-hochete-sobi-631257>
3. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. К.: Наукова думка, 1992. 222 с.
4. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови. К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
5. *Даскалюк О. Л.* Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук. Чернівці, 2006. 206 с.
6. *Заверюченко М. П., Заверюченко О. Л.* Скаральні формули в контексті весільної обрядовості. *Традиційна культура в умовах глобалізації: родинні цінності і трансляція соціокультурного досвіду поколінь: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 20–21 травня 2016 р.).* Харків: «Точка». С. 93–98.

7. Журай С.Т. Особенности употребления imperativus et conjunctivus в библейских текстах. *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: Материалы II Международной научной конференции, (Днепропетровск, 14–15 апреля 2005 г.)* / сост. Пристайко Т.С. Днепропетровск: «Пороги», 2005. С. 148–149.
8. Ковтун А. Динаміка особливостей релігійних найменувань у зверненому мовленні українців. *Волинь філологічна: текст і контекст. Лінгвостилістика XXI століття: стан і перспективи*: зб. наук. праць / упоряд. С. К. Богдан. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. Вип. 15. С. 120–132.
9. Костомаров М. Дві руські народності. Електронний ресурс: [сайт].— Електронні дані.— Режим доступу: <http://169129.ukrlit.web.hosting-test.net/katalog/k/kostomarov-mikola/1656-mikola-kostomarov-dvi-ruski-narodnosti?start=25>
10. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. К.: Логос, 2010. 303 с.
11. Куза А. М. Українська релігійна фразеологія: особливості функціонування в сучасному мовному просторі: дис... канд. філол. наук. Львів, 2016. 212 с.
12. Піддубна Н.В. Комунікативно-прагматичний потенціал паремій з компонентом *Бог* (на матеріалі «Галицько-руських народних приповідок», зібраних І. Франком). *Лінгвістичні дослідження*: [зб. наук. праць / гол. ред. проф. К.Ю. Голобородько. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2016. Вип. 43. С. 73–79.
13. Пивоварчик Т.А. Речевые формулы с именем Бога в повседневной коммуникации. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство»*. Дніпропетровськ, 2009, № 11. Вип. 15, т. 1. С. 224–232.
14. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. М.: Просвещение, 1958. Т. I—II. 536 с.
15. Скаб М.С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика): дис... д-ра філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2002. 451 с.
16. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. К: Вища школа, 1994. 670 с.
17. Шатілова О.С. Спонукальний потенціал еквівалентів речення. *Лінгвістичні студії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 25. С. 79–83.
18. Шегута М.А. Український менталітет: історія і сучасність. *Збірник наукових праць з гуманітарних наук ЗДІА*. 2000. С. 44–46.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Маруся: повісті та оповідання, драматичні твори / передм., прим. та комент. Л.В. Ушкалова. Харків: Фоліо, 2013. 602 с.

УДК 791.43.03

Ангеліна Ганжа

Інститут української мови НАН України

МЕДІАРЕЦЕПЦІЯ ДОЛІ Й ТЕКСТІВ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА: ВІД МЕДІАПРОДУКТУ ДО МЕДІАКАНОНУ

У статті здійснено огляд медіапродуктів про життя і творчість Григорія Квітки-Основ'яненка.

Ключові слова: документальний фільм, екранізація, відеоекскурсія, медіарецепція, медіапродукт, медіаканон.